

Łukasz Ospara<http://orcid.org/0000-0001-9541-9629>

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

lukasz.ospara@onet.pl

DOI: 10.35765/pk.2021.3504.19

Struktury organizacyjne Stronnictwa Narodowego w okręgu radomskim w latach 1928–1939

STRESZCZENIE

Stronnictwo Narodowe było partią polityczną działającą w Polsce w latach 1928–1939. Struktury tej partii funkcjonowały także w okręgu radomskim, który był jednym z 16 okręgów organizacyjnych SN. Partia w pierwszych latach istnienia (1928–1933) tkwiła w stagnacji. Po 1933 r. struktury zaczęły się rozwijać, ponieważ jej szeregi zostały zasilone przez „młodych” działaczy, którzy wcześniej angażowali się w działalność OWP, rozwiązanej przez władze polskie. Najbardziej rozbudowane struktury SN miało w omawianym okręgu, jak również w kraju, w 1936 r. Do 1939 r. niewielka liczba członków opuszczała formację. Okręg radomski obejmował powiaty: radomski, opoczyński, konecki, opatowski, ilżecki i kozienicki. Najbardziej rozbudowane struktury były w powiatach radomskim i opoczyńskim, najsłabsze w ilżeckim i kozienickim. Do najbardziej znanych i aktywnych polityków SN w okręgu radomskim można zaliczyć Stefana Sołtyka i Witolda Borowskiego.

SŁOWA KLUCZE: Stronnictwo Narodowe, okręg radomski, struktury

ABSTRACT

Organizational Structures of the National Party in the Radom District in 1928–1939

The National Party (SN) was a political party operating in Poland in the years 1928–1939. The party's structures also functioned in the Radom district, which was one of the sixteen organizational districts of the SN. In the first years of its existence (1928–1933), the party stagnated. After 1933, the structures began to develop because its ranks were joined by “young” activists who had previously been involved in the activities of the OWP, which had been dissolved by the Polish authorities. The SN had the most extensive structures in the district as well as in the country in 1936. Until 1939, a small number of members left the formation. The Radom District included the following powiats: Radomski, Opoczyński, Konecki, Opatowski, Ilżecki and Kozienicki. The most extensive

Sugerowane cytowanie: Ospara, Ł. (2021). Struktury organizacyjne Stronnictwa Narodowego w okręgu radomskim w latach 1928–1939. © *Perspektywy Kultury*, 4(35), ss. 311–335. DOI: 10.35765/pk.2021.3504.19.

Nadesłano: 03.05.2021

Zaakceptowano: 30.11.2021

structures were in the Radomski and Opoczyński Powiats, the weakest in Iłżecki and Kozienicki Powiats. The most famous and active politicians of the SN in the Radom district were Stefan Sołtyk and Witold Borowski.

KEYWORDS: National Party, Radom district, structures

Wstęp

Celem artykułu jest opis struktur organizacyjnych Stronnictwa Narodowego w okręgu radomskim w latach 1928–1939. Okręg ten był jednym z czterech funkcjonujących w ówczesnym województwie kieleckim. Obejmował powiaty: radomski, opoczyński, konecki, opatowski, iłżecki i kozienicki. Pozostałe okręgi przynależne terytorialnie do województwa kieleckiego to: okręg kielecki, okręg częstochowski i okręg Zagłębie Dąbrowskie. Według stanu z 1934 r. SN w kraju było podzielone na 16 okręgów (zob. Archiwum Akt Nowych [dalej AAN], Zbiór dokumentów Obozu Narodowego, sygn. 9, k. 14–17; Archiwum Państwowe w Kielcach [dalej APK], Urząd Wojewódzki Kielecki I [dalej UWKI], sygn. 20635, k. 5–15). Najlepiej rozwiniętą organizację narodowcy mieli w powiatach radomskim i opoczyńskim. „Średnią” strukturą SN dysponowało w powiatach koneckim i opatowskim. Znikomą aktywność na polu organizacyjnym można dostrzec w powiatach kozienickim i iłżeckim. Autor artykułu postara się odpowiedzieć na pytania: Dlaczego struktura SN nie rozwijała się w każdym powiecie identycznie? Jakie czynniki determinowały progres albo stagnację danej struktury? Struktura partii składała się z przedstawicieli różnych warstw społecznych, dlatego konieczne jest ukazanie, z jakich grup rekrutowały się elity przywódcze SN w tym okręgu, a także w poszczególnych powiatach. Ponadto na podstawie materiałów archiwalnych autor przedstawi liczebność SN w okręgu radomskim i pokaże, jaką siłą dysponowali narodowcy w porównaniu z pozostałymi okręgami należącymi do województwa kieleckiego. Niezbędne jest ukazanie dynamiki rozwoju SN w ciągu 11 lat istnienia, przejawiającej się w rosnącej liczbie członków partii. Na podstawie literatury przedmiotu autor dokona próby umiejscowienia radomskiej okręgowej organizacji SN pod względem siły w ramach ogólnopolskiej struktury tej partii. Struktura SN miała charakter trójstopniowy. Najwyższym szczeblem organizacyjnym był okręg (województwo lub kilka powiatów), niższym powiat, najniższym było koło miejskie lub wiejskie.

Literatura dotycząca struktury SN w okręgu radomskim jest bardzo skromna, tematyka ta nie została dostatecznie opisana. Sebastian Piątkowski w swym artykule przedstawił zarys struktury i działalności

w omawianym okręgu w latach 1935–1939, korzystając głównie z materiałów dostępnych w Archiwum Państwowym w Radomiu. Dlatego nie zostały przedstawione fakty dotyczące wykształcenia czy wieku miejscowych elit SN (Piątkowski, 1998, s. 171–187). Skromne dane odnośnie do liczebności SN podał J. Boniecki (Boniecki, 1976, s. 109). Dotychczas ukazało się wiele prac omawiających strukturę partii o charakterze ludowym i lewicowym (Borkowski, 1968, s. 36–49; Grzywna, 1984, s. 35–45; Ławnik, 2003; Ławnik, 1994, s. 80–106). Koniecznie należy wypełnić lukę badawczą, przedstawiając strukturę ugrupowania prawicowego, jednej z czterech najważniejszych partii w kraju i na omawianym terenie. W latach 30. bowiem obok rządzącego Bezpartyjnego Bloku Współpracy z Rządem (po 1937 r. Obóz Zjednoczenia Narodowego) duże wpływy wśród społeczeństwa i rozwinięte struktury posiadały partie opozycyjne, tj. Polska Partia Socjalistyczna, Stronnictwo Ludowe i Stronnictwo Narodowe.

Główną bazę źródłową stanowią materiały przechowywane w Archiwum Państwowym w Kielcach, a mianowicie zestawienia starostów oraz ich raporty sytuacyjne. Pomocne są także dokumenty znajdujące się w Archiwum Państwowym w Radomiu. Materiały własne partii z wyjątkiem nielicznych przechowywanych dokumentów w Archiwum Akt Nowych w Warszawie nie zachowały się. Niewiele informacji można znaleźć w endeckiej prasie. „Słowo” i „Gazeta Radomska. Tygodnik Narodowy” rzadko informowały swych czytelników o strukturze partii w omawianym okręgu¹. Działaczom SN dopiero w 1934 r. udało się stworzyć nowy organ prasowy, którym była „Gazeta Radomska”. Ta gazeta również często była konfiskowana przez władzę i od początku istnienia miała kłopoty finansowe (Sołtysiak, 2013, s. 202–205).

Stronnictwo Narodowe było prawicową, nacjonalistyczną partią polityczną, funkcjonującą w latach 1928–1939. Ugrupowanie powstało w 1928 r. z inspiracji przywódcy, głównego ideologa Narodowej Demokracji Romana Dmowskiego. Nowa formacja powstała w wyniku klęski wyborczej Związku Ludowo-Narodowego w marcu 1928 r. W wyborach do Sejmu i Senatu endecja zdobyła jedynie 9% poparcia, wprowadzając 37 posłów i 9 senatorów. Partia utraciła dwie trzecie miejsc w stosunku do wyborów z 1922 r. Koncepcja utworzenia nowej formacji pojawiła się kilka lat wcześniej, jednak klęska wyborcza przyspieszyła ten proces (Maj, 2000, s. 99–106). SN swe struktury organizacyjne tworzyło na bazie ZLN oraz sejmowego Klubu Narodowego, kierowanego przez prof. Romana Rybarskiego.

1 Radomskie „Słowo” zbankrutowało w 1930 r. Powodem słabej kondycji finansowej było wstrzymanie reklam urzędowych po zamachu majowym i częste konfiskaty pisma. Mimo subydiowania gazety m.in. przez posła Mieczysława Jakubowskiego narodowcy nie uratowali swego głównego organu prasowego w Radomiu (Dzieniakowska, 1995, s. 47–48).

Stronnictwo Narodowe w momencie powstania przystąpiło do opracowania statutu, który był aktem normatywnym, regulującym obowiązki, prawa członka czy rodzaje zarządów. Następnie tworzono struktury terenowe głównie na bazie ZLN. Pierwszy statut został wprowadzony w 1928 r., drugi natomiast w lutym 1935 r. Członkiem SN mogła zostać osoba pełnoletnia, obojga płci, wyznania katolickiego. Władze stronnictwa stanowiły Rada Naczelna, Zarząd Główny i Komitet Polityczny. Struktura terytorialna w statucie i praktyce była trzystopniowa, składała się z organizacji okręgowej (wojewódzkiej lub kilka powiatów), powiatowej oraz miejskiej lub wiejskiej. Strukturą okręgową kierował przewodniczący i Zarząd Okręgowy. Przewodniczący i sekretarz Zarządu Okręgowego był mianowany przez Zarząd Główny. Pozostałych siedmiu członków zarządu wybierała Rada Okręgowa, zatwierdzić ich nominacje musiał Zarząd Główny. Przewodniczący przydzielał członkom zarządu kierownictwo stałych wydziałów: organizacyjnego, finansowego, samorządowego, oświatowego, propagandowego, organizacji kobiecych, a także organizacji społecznych miejskich i wiejskich. Rada Okręgowa składała się z członków Zarządu Okręgowego oraz z przewodniczących Zarządów Powiatowych i dwóch delegatów Rad Powiatowych z każdego powiatu. Organizacją powiatową SN kierował przewodniczący wraz z Zarządem Powiatowym. Zarząd Powiatowy także składał się z dziewięciu członków. Schemat mianowania członków był podobny do struktury wyższego stopnia. Jedynie przewodniczącego i sekretarza zaopiniować musiała „centrala” partii na wniosek władz okręgowych. Siedmiu kolejnych członków wybierali delegaci powiatowi. W strukturze powiatowej członkowie zarządu kierowali identycznymi wydziałami jak w okręgu. Osoby wchodzące w skład władz powiatowych musiały być zaaprobowane przez Zarząd Okręgu. Koło miejskie, wiejskie, gminne składało się z Zarządu Koła, a w jego skład wchodził przewodniczący, sekretarz, skarbnik i kilku członków, których o ilości decydowało Walne Zebranie Koła (Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie [dalej BN PAN-PAU Kraków], Teki Józefa Zielińskiego, sygn. 7820, k. 1–2).

W 1935 r. doszło do przejęcia władzy w partii przez frakcję „młodych”, dlatego wprowadzono pewne zmiany w statucie SN. Kandydat na członka musiał przejść przez pięciomiesięczny okres kandydacki, który przez Zarząd Koła mógłby ewentualnie zostać skrócony (jeśli kandydat np. w ciągu miesiąca zapoznał się z historią endecji od chwili powstania do czasów opisywanych przez autora). W miejsce Komitetu Politycznego powołany został Komitet Główny. W ramach struktur regionalnych zlikwidowano wydziały do spraw kobiecych, oświatowy oraz organizacji miejskich i wiejskich. W ich miejsce stworzono wydział administracyjny,

wyszkolenia ideowego i gospodarczy. Pozostały schemat władz okręgowych, powiatowych, a także miejskich lub wiejskich oraz ich wybór nie uległ zmianie w stosunku do poprzedniego statutu (AAN, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie [dalej MSW] sygn. 966, k. 20; BN PAN-PAU Kraków, Teki..., sygn. 7820, k. 3–5, 17).

Praca ma charakter problemowo-chronologiczny. Autor, opisując strukturę SN w okręgu radomskim, najpierw przedstawi strukturę całego okręgu jako najwyższego pionu organizacyjnego SN, a następnie struktury powiatowe pod względem ich ważności, liczebności i problemów działania od najsilniejszych do najsłabszych. Struktury będą odzwierciedlały skale rozwoju SN w trzech etapach, ponieważ w ciągu 11 lat funkcjonowania SN należy wyróżnić trzy okresy dotyczące rozwoju struktur SN. Lata 1928–1933 były czasem, kiedy formacja utknęła w stagnacji. Działacze, liderzy SN wywodzili się z ZLN. Skupiali się na pracy w parlamencie oraz samorządzie. W 1933 r. stronnictwo zostało zasilone gremialnie przez działaczy rozwiązanego przez władze Obozu Wielkiej Polski. W ciągu dwóch lat trwała walka między frakcją „starych” wywodzącą się z ZLN a „młodymi”² narodowcami z OWP o przywództwo w partii. Ostatecznie przy poparciu Dmowskiego do 1935 r. „młodzi” objęli ster w SN, nie tylko w „centrali”, posiadali także istotny wpływ i poparcie członków w ponad połowie okręgów. Od 1935/1936 r. do końca istnienia II RP nastąpił znaczny progres w rozwoju struktury, ponieważ liczba członków w niektórych okręgach, miastach czy gminach zwiększyła się kilkukrotnie. Przyczyn powiększania struktury SN w drugiej połowie lat 30. było kilka. Władze SN po 1935 r. wzmogły działalność przeciwyżydowską, polegającą na bojkocie sklepów żydowskich, przy jednoczesnym zakładaniu lub wspieraniu (finansowym, logistycznym) polskich firm. Agitacja antyżydowska znalazła spory posłuch wśród społeczeństwa w tym okręgu, dlatego endecja pozyskiwała nowych członków i sympatyków. Ważną cezurą była śmierć marszałka Piłsudskiego. Po tym wydarzeniu partie opozycyjne dostrzegały możliwość przejścia władzy w Polsce, ponieważ uważano, że obóz sanacyjny stracił człowieka silnego, charyzmatycznego, wokół którego podejmowano najważniejsze decyzje w państwie oraz który posiadał największy wpływ na kierunki polityki Polski. W wyniku powiększania struktur partii w 1936 r. przypadło apogeum rozwoju SN w kraju, okręgu radomskim, a także w województwie kieleckim. Na omawianym obszarze od 1937 r. można

2 „Młodzi” i „starzy” to dwie frakcje w SN. Różniły się od siebie koncepcjami objęcia władzy w Polsce. „Starzy” swe idee zamierzali realizować, pracując w parlamencie i samorządzie. „Młodzi” politykę uprawiali głównie „na ulicy”, organizując częste marsze, pochody, zbiórki w strojach przypominających ubiór wojskowy (Wapiński, 1980, s. 304).

zaobserwować niewielki spadek liczby działaczy na niektórych terenach. Taką sytuację można uznać za ustabilizowanie wewnętrznych prac.

Okręg radomski

Okręg radomski był jednym z czterech okręgów SN znajdujących się w województwie kieleckim. Posiadał on najlepiej rozbudowaną strukturę w pow. radomskim i opoczyńskim, słabsze struktury były w pow. koneckim i opatowskim, najslabsze w pow. kozienickim i iłżeckim. Ugrupowanie zostało oparte w znacznej mierze na politykach wywodzących się z ZLN. Na czele SN od 1928 r. do końca istnienia II RP stał Stefan Sołtyk, poseł na Sejm Ustawodawczy oraz I kadencji, a także senator III kadencji. Pełnił on funkcje prezesa ZLN przed 1928 r. Sołtyk w okręgu miał największe doświadczenie polityczne w kierowaniu strukturą partii. Zatem nie dziwi fakt, iż jego rola w SN była istotnie ważna. Na najwyższym szczeblu organizacyjnym SN w Radomiu znaleźli się także m.in. Mieczysław Jakubowski, Bohdan Gajewicz, Władysław Lippoman czy Stanisława Wroncka (APK, UWKI, sygn. 20507, k. 211). Wszyscy wywodzili się z ZLN. Skład personalny ZO SN w pierwszych latach istnienia potwierdza utrzymanie ciągłości organizacyjnej nowej formacji (SN) ze swym poprzednikiem (ZLN). Również w strukturach powiatowych SN niemal wszyscy członkowie rozpoczynali działalność w ZLN i po 1928 r. kontynuowali pracę polityczną w nowej formacji. Zarząd okręgu radomskiego w pierwszych latach funkcjonowania składał się z przedstawicieli inteligencji tak jak w ZLN, co ilustruje poniższa tabela.

Tabela 1. *Skład osobowy Zarządu Okręgowego SN w Radomiu w 1929 r.*

Imię i nazwisko	Funkcja
Stefan Sołtyk	prezes okręgu, były poseł, dyrektor gimnazjum
Bohdan Gajewicz	sekretarz okręgu, aplikant sądowy
Stefan Dobrzański	senator
Mieczysław Jakubowski	poseł na Sejm, ziemianin
Władysław Lippoman	ziemianin
Dr Wiktor Bijasiewicz	lekarz
Stanisław Siemiątkowski	inżynier
Stanisława Wroncka	dyrektor szkoły żeńskiej
M. Ostandt	zawód nieznanym
Nagudowski (imię nieznanym)	zawód nieznanym
Józef Pitula-Lachorski	sędzia grodzki

Źródło: APK, UWKI, sygn. 20494, k. 64.

Z analizy tabeli wynika, że członkowie ZO należeli do warstwy inteligentnej, byli także reprezentantami wolnych zawodów (lekarz, prawnik), zaliczali się do elity umysłowej II RP. Niestety nie wiadomo, jaką liczebnością mógł dysponować okręg SN w chwili powstania, bowiem nie mamy danych odnośnie do liczby członków ZLN w 1928 r.

Przez kilka lat skład władz okręgu nie ulegał większym zmianom personalnym, liczebność SN również nie przejawiała tendencji spadkowej ani wzrostowej. Zmiany w okręgu radomskim i w całym kraju nastąpiły w 1933 r. Były one spowodowane rozwiązaniem przez władze sanacyjne organizacji zrzeszającej narodową młodzież o nazwie Obóz Wielkiej Polski 28 marca 1933 r. Na terenie województwa kieleckiego dokonano tego 28 października 1932 r. (Tyszkiewicz, 2004, s. 52). Młode pokolenie narodowców gremialnie zasilalo szeregi SN. Istniała jednak silna kolizja wizji, poglądów między „młodymi” a „starymi”, dotycząca m.in. wytyczenia kierunków działania w celu objęcia władzy w Polsce. „Młodzi” narodowcy zarzucali politykom SN, którzy pracowali w parlamencie, że nie rozumieli sytuacji politycznej ówczesnej Polski, a zarazem stosunku obozu piłsudczykowskiemu do opozycji, w szczególności do SN. Zjawisko to nie ograniczało się do omawianego okręgu, lecz występowało w całym kraju (Borowiec, 2002, s. 217; Rudnicki, 1985, s. 7).

Okręg radomski SN, podobnie jak struktura SN w kraju, po 1933 r. funkcjonował znacznie lepiej niż w pierwszych latach istnienia partii. Poważnym ciosem dla bardziej korzystnego rozwoju struktur terenowych endecji i zarazem działalności narodowców w tym okręgu było jednak zlikwidowanie przez jego wydawców „Słowa”, organu prasowego partii. Gazeta wydawana w Radomiu miała poważne obciążenia finansowe i długi, w związku z tym w listopadzie 1930 r. dziennik przestał się ukazywać (Dzieniakowska, 1995, s. 47–48). Skład ZO w 1933 r. odzwierciedlał utrzymanie władzy przez frakcję „starych”. Należy pamiętać, że „młodzi” po rozwiązaniu OWP wstępowali do Sekcji Młodych SN i początkowo nie mieli wpływu na wybór władz ugrupowania. Niestety źródła nie informują o składzie kierownictwa Sekcji Młodych. Prezesem SN w omawianym okręgu był Sołtyk, wiceprezesem Gajewicz, sekretarzem Zdziutowiecki, a skarbnikiem Andrzej Niemirko (APK, UKWI, sygn. 20635, k. 10). Po dwóch latach skład ZO uległ zmianie, gdy do władzy w SN na szczeblu ogólnopolskim, jak i lokalnym zaczęli dochodzić „młodzi”, wychowani w OWP. Zmiany były spowodowane decyzjami Rady Naczelnej SN z 10 lutego 1935 r.³

3 10 lutego 1935 r. w Warszawie odbyło się zebranie Rady Naczelnej SN, podczas którego doszło do zmiany statutu, jak również objęcia władzy w stronnictwie przez „młodych” endeków przy

Tabela 2. *Skład Zarządu Okręgowego SN w Radomiu w 1935 r.*

Imię i nazwisko	Funkcja
Stefan Soltyk	prezes
Stanisław Zdzitowiecki	wiceprezes
Bohdan Gajewicz	sekretarz
Stanisław Książek	skarbnik
Witold Borowski	Przewodniczący Wydziału Młodych
Włodzimierz Tarnowski	czł. zarządu ds. rolniczych

Źródło: AAN, Zbiór dokumentów..., sygn. 9, k. 16.

W tym okręgu, jak również w pozostałych strukturach, władza pozostała w gronie „starych” działaczy. Bez wątplenia przedstawicielem „młodych” był Borowski, aktywny działacz w drugiej połowie lat 30. Wejście Borowskiego w skład ZO było procesem przejmowania władzy w stronnictwie przez tę frakcję. Liczba członków funkcjonujących w okręgu radomskim wynosiła według szacunków samych narodowców ok. 6000 osób w 200 kołach. To duży wzrost, jeśli bowiem uznamy według szacunkowych danych, że do 1932 r. SN skupiało maksymalnie 1500 członków, mamy do czynienia ze wzrostem aż czterokrotnym. Rosnąca liczba aktywnych działaczy wiązała się przede wszystkim z masowym napływem młodzieży, aktywnie działającej do października 1932 w ramach OWP (AAN, Zbiór dokumentów..., sygn. 9, k. 16; APK, UWKI, sygn. 20635, k. 11). Nie należy zapominać o śmierci marszałka Piłsudskiego w maju 1935 r. Partie opozycyjne (w tym SN) po tym wydarzeniu wzmogły m.in. działalność wewnątrzorganizacyjną w celu kształtowania postaw ideowych wśród swych działaczy, aby móc przekonywać społeczeństwo do idei reprezentowanych przez partię, a następnie obalić rządy sanacji i przejąć władzę w Polsce (Przybylski, 1980, s. 271–292).

SN w 1936 r. posiadało najlepiej rozwiniętą strukturę w kraju, a także w omawianym okręgu w całym okresie istnienia. Partia powiększyła się, wychodząc poza swoją „naturalną bazę” społeczną, składającą się z przedstawicieli inteligencji i mieszczaństwa. Od tego czasu coraz silniej szeregi endecji zasilali mieszkańcy wsi, a także robotnicy, którzy byli na ogół bardziej skłonni angażować się w działalność PPS i afiliowanych przy niej organizacji robotniczych. Intensywny rozwój ND zaniepokoił rządzący wówczas w państwie obóz sanacyjny.

Radomska okręgowa struktura była najsilniejsza w skali województwa kieleckiego. W 1936 r. na terenie województwa kieleckiego SN zrzeszało

aprobie Dmowskiego. „Młodzi” dysponowali przewagą nad „starymi” w Zarządzie Głównym, Radzie Naczelnej i Komitecie Politycznym (Dawidowicz, 2017, s. 53–56).

17 348 członków, w okręgu radomskim liczba ta wynosiła 9650 osób (APK, UWKI, sygn. 20499, k. 1). Ponad połowa członków partii w województwie kieleckim rekrutowała się zatem z omawianego okręgu, co świadczy o tym, że idea i hasła propagowane przez endecję musiały być popularne wśród ludności⁴. Wybory parlamentarne lub samorządowe nie zawsze jednak w latach 30. były najlepszym miernikiem odzwierciedlającym poparcie dla formacji, które mogło implikować rozwój danej struktury⁵. Z pewnością bojkot handlu żydowskiego i zakładanie polskich firm przy udziale endecków wiązały się z powiększaniem struktury SN⁶.

Do 1939 r. struktura się ustabilizowała pod względem obsady stanowisk, jak również liczebności. ZO kierował były poseł i senator Soltyk, jego zastępcą był inż. Jan Krzeczkowski. Funkcje skarbnika i sekretarza łączył Książek, instruktorem organizacyjnym w „terenie” był Mirosław Jerzy Maciejowski (APK, UWKI, sygn. 20643, k. 3). Analizując tabelę nr 3, dostrzegamy duży udział przedstawicieli wolnych zawodów, szczególnie prawników. Adwokaci w dużej mierze pozostawali niezależni (finansowo; nie mogli również zostać usunięci z powodów politycznych z palestry) od władz państwowych, dlatego mogli się angażować w działalność opozycyjnych partii politycznych, propagujących bliskie im idee. Kilka nowych nazwisk wskazuje na zdobywanie wpływu w strukturze SN przez frakcję „młodych”. W składzie ZO znajdował się m.in. Władysław Pacholczyk, jeden z czołowych agitatorów SN w okręgu. Mimo dużej aktywności „młodych” nigdy nie udało im się całkowicie opanować SN⁷.

-
- 4 Na podstawie wyborów do radomskiej Rady Miejskiej z dnia 27 maja 1934 r. ciężko jest zweryfikować, jakim poparciem społecznym dysponowało SN. Podczas tych wyborów listy endeckie zostały unieważnione. W listopadzie odbyły się powtórzone wybory w pięciu okręgach, działaczom SN udało się zdobyć dwa mandaty. W ostatnich przed wojną wyborach do RM 21 maja 1939 r. SN osiągnęło ponad 10% poparcia i uzyskało jeden mandat radnego (Tusiński, 1996, s. 229–233).
 - 5 Dobrym przykładem potwierdzającym tę tezę są wyniki wyborów do rad gromadzkich w pow. opoczyńskim z 1934 r. Na 341 gromad przeprowadzono w 250. Z kolei aż w 230 przez aklamację wybrano przedstawicieli startujących z list BBWR. Praktyki stosowane przez sanację miały na celu zniwelowanie i wyeliminowanie polityków opozycji z życia samorządowego. Na 3310 radnych gromadzkich narodowcy wprowadzili zaledwie 188 swych przedstawicieli. Pozostałe partie wypadły znacznie gorzej (Łuczkowski, 2003, s. 207).
 - 6 Dla przykładu władze SN w 1936 r. zanotowały w okręgu radomskim powstanie około 2500 chrześcijańskich placówek gospodarczych w ciągu roku, podczas gdy w okręgu kieleckim zaledwie kilkanaście. Struktura okręgu radomskiego była trzykrotnie większa od organizacji w okręgu kieleckim, stąd intensywniejszy bojkot wystąpił w omawianym okręgu (BN PAU-PAN, Kraków, Teki..., sygn. 7820, k. 48).
 - 7 Również w skali kraju, mimo przewagi „młodych” we władzach naczelnych SN. W ostatnim wybranym przed wojną Komitecie Głównym w czerwcu 1939 r. znalazło się wielu doświadczonych działaczy, m.in. Roman Rybarski, Władysław Folkierski, Stanisław Kozicki, Czesław

Lider radomskiej endecji Sołtyk był politykiem niezwykle doświadczonym, autorytetem dla członków SN.

Tabela 3. *Skład ZO radomskiego w 1937 r.*

Imię i nazwisko	Funkcja
Stefan Sołtyk	prezes, były poseł i senator
Inż. Jan Krzeczkowski	były dyrektor PKP w Radomiu
Stanisław Książek	sekretarz i skarbnik, emerytowany kolejarz
Mirosław-Jerzy Maciejowski	instruktor organizacyjny, urzędnik
Zdzisław Lindeman	czł. zarządu, adwokat
Wacław Wędrychowski	czł. zarządu, adwokat
Bohdan Gajewicz	czł. zarządu, adwokat
Zygmunt Miśta	czł. zarządu, handlowiec
Stanisław Froelich	czł. zarządu, ziemianin
Władysław Pacholczyk	czł. zarządu, były nauczyciel

Źródło: APK, UWKI, sygn. 20635, k.107.

Na dziesięciu członków zarządu trzech było prawnikami. Narodowcy często wchodziłi w konflikt z ówczesnym prawem, m.in. organizując pochody, na które nie otrzymywali pozwolenia od starosty, dlatego osoby posiadające wykształcenie prawnicze zajmowały ważne miejsce w hierarchii SN. Konieczność znajomości prawa w celu obrony członków SN nie była jedyną przesłanką, wedle której adwokaci wchodziłi w skład ZO. Jak wspomniałem, byli to ludzie niezależni finansowo itp. od czynników zewnętrznych (np. niezależni od władzy).

W 1937 r. okręg liczył 7154 osób zrzeszonych w 341 kołach (APK, UKWI, sygn. 20643, k. 1,3,5), jest to spadek w ciągu roku o ponad 2000 członków (nieco ponad 20%). Jak pisałem, apogeum rozwoju SN przypadło na rok 1936. Sukces narodowców na tym terenie był możliwy m.in. dzięki silnemu rozwojowi akcji zakładania polskich (chrześcijańskich) sklepów czy warsztatów pracy. Jednocześnie rozwój kupiectwa chrześcijańskiego mógł się stać konkurencją dla ludności żydowskiej, która traciła materialne podstawy bytu gospodarczego⁸. Program SN silnie oddziaływał na wszystkie warstwy społeczne, a w szczególności chłopów, którzy

Meissner czy Bohdan Wasiutyński (AAN, Archiwum Wiesława Chrzanowskiego, sygn. 230, k. 3538).

8 Stosunek SN wobec ludności żydowskiej i związane z tym kwestie propagowania przez polskich narodowców bojkotu gospodarczego Żydów oraz zakładania polskich sklepów, warsztatów pracy przy pomocy endecji zasługują na osobny artykuł. Zagadnienie to zostało poruszone w kontekście powiatu kieleckiego i działalności endecji w latach 1918–1928 (Borowiec, 2003, s. 89–104).

swych produktów nie sprzedawali Żydom, nawet jeśli oferowali większą cenę za produkt niż kupcy polscy (APK, UWKI, sygn. 20498, k. 381). Program gospodarczy SN zakładający walkę z ludnością żydowską na polu gospodarczym przyciągał do partii chłopów i drobnomieszczanństwo. Od 1935 r. licznie zakładano nowe koła we wsiach powiatu radomskiego, w samej gminie Przytyk istniało 30 kół z 887 członkami, wcześniej było ich zaledwie kilka (APK, UWKI, sygn. 20635, k. 138–139). Rozwijająca się organizacja SN w tak dużej skali była pokłosiem głównie wytyczonej akcji bojkotowej. W lutym 1936 r. na terenie całego powiatu założono 43 nowe koła, była to największa liczba kół założonych w jednym miesiącu w okresie międzywojennym (APK, UWKI, sygn. 3280, k. 46). Koła we wsiach zakładano przy pomocy aktywisty przybyłego z Radomia, np. Borowskiego, lub mieszkańca wsi należącego do SN. Schemat zakładania kół SN był zazwyczaj jednolity. Endecy organizowali zebranie we wsi, na którym wygłaszano prelekcję o konieczności wstąpienia w „szereg narodo-” i „obrony przed wyzyskiem Żydów”. Na jednym z takich zebrań we wsi Słowików Borowski zaznaczył, iż „przez słowo bojkot nie należy rozumieć bicia Żydów, ani też grabienia ich majątku, a jedynie nic od nich nie kupować i nic im nie sprzedawać” (APK, Komenda Wojewódzka Policji Państwowej w Kielcach [dalej KWPP], sygn. 69, k. 485). Następnie po wysłuchaniu wykładu mieszkańcy zapisywali się na członków oraz wybierali Zarząd Koła (APK, KWPP, sygn. 69, k. 426–427; Piątkowski, 1998, s. 174–175).

W ciągu kolejnego roku obserwujemy spadek liczby członków SN w skali województwa i okręgu radomskim, w którym liczba narodowców zmniejszyła się z 7154 do 6079. Narodowcy zrzeszali w tym czasie w partii sześć razy więcej członków niż PPS⁹. Różnica mogła polegać m.in. na kierowaniu przekazu, idei socjalistycznych do jednej grupy społecznej (robotników), natomiast SN czy sanacyjny Obóz Zjednoczenia Narodowego były ugrupowaniami, które swój program kierowały do wszystkich grup społecznych.

W województwie kieleckim niektóre okręgi SN powiększyły swe szeregi. Okręg kielecki uległ zwiększeniu z 2570 działaczy do 3234. Okręg Zagłębie Dąbrowskie zwiększył się z 794 do 940 narodowców. W okręgu częstochowskim odnotowano spadek liczby członków SN z 3056 do 2319 (APK, UWKI, sygn. 20635, k. 170–171). Struktura SN w okręgu radomskim była najmocniejsza w województwie, ponieważ zrzeszała około 50% wszystkich członków. O zmniejszającej się liczbie członków w omawianym okręgu może świadczyć fakt mniejszej aktywności na polu

9 W odpowiadającym terytorialnie SN okręgu radomskim PPS liczyła mniej niż 1000 członków (Ławnik, 1995, s. 125).

gospodarczym i bojkotu firm żydowskich organizowanego przez SN. W latach 1935–1936 działania te były najsilniejsze, dlatego endeckie hasła z łatwością przyciągały ludność do wstępowania w szeregi partii. Po 1937 r. akcja bojkotowa nasilała się w okresie świąt Wielkanocy i Bożego Narodzenia. Niewykluczone również, że hasło „narodowej konsolidacji” wysuwane przez OZN mogło znaleźć posłuch wśród tamtejszej ludności.

Od 1938 r. zmiany w ZO były techniczne, mogły być spowodowane tarciami personalnymi w stronnictwie lub wzrastającą pozycją „młodych” w strukturze partii, dlatego autor niniejszego artykułu nie będzie przedstawiał całości składu ZO, tylko zasygnalizuje różnice. Student Borowski został powołany na stanowisko instruktora okręgowego w miejsce Maciejowskiego. Funkcja instruktora okręgowego była istotnie ważna w SN, ponieważ Borowski dokonywał inspekcji w całym okręgu, znał nastroje lokalnych działaczy SN. Przede wszystkim mógł wywierać na nich wpływ (APK, UWKI, sygn. 20635, k. 171–173).

Powiat radomski

Najlepiej zorganizowana struktura powiatowa w omawianym okręgu znajdowała się w pow. radomskim. Kierownictwo ZP w Radomiu podobnie jak w ZO składało się z ludzi wykształconych. W 1929 r. kierował nim Zdzitowiecki, pozostali członkowie to Lippoman, Zenon Krum i Jerzy Czarnecki (obaj byli urzędnikami państwowymi), adwokat Lindeman, cukiernik Marian Braziewicz, rolnik Augustyn Józwik oraz Tadeusz Wędrychowski. Członków w tym powiecie było około 200 (APK, UWKI, sygn. 20494, k. 64, 347). Skład radomskiego ZP SN odzwierciedla utrzymanie ciągłości organizacyjnej z poprzednikiem (ZLN).

Taka sytuacja utrzymywała się do 1933 r. Podobnie jak w ZO do niższego szczebla partyjnego wchodzili „młodzi” narodowcy, ukształtowani w OWP. W tym roku do ZP weszli działacze, którzy nie pełnili istotnych funkcji w stronnictwie: Mieczysław Czarnecki jako przewodniczący, sekretarz Leon Mikosa i skarbnik Roman Rytel (APK, UKWI, sygn. 20635, k. 10). Nie sądzę, by wszyscy wywodzili się z OWP, ponieważ „młodzi” narodowcy dopiero po 1935 r. zdobyli przewagę w poszczególnych zarządach SN. Warto zaznaczyć, że poza Mikosą pozostali dwaj członkowie nie odgrywali w następnych latach żadnej roli w partii. Mogli oni należeć do frakcji „starych” i wycofali się z prac w stronnictwie po 1935 r.

Od 1935 r. można zaobserwować znaczny wzrost liczby członków, ponieważ partia liczyła około 1300 osób zgrupowanych w 78 kołach, podczas gdy dwa lata wcześniej około 540 osób. Pracami SN kierował Zdzitowiecki, funkcję zastępcy sprawował Książek, sekretarzem był Borowski,

skarbnikiem Mikosa. Zarząd zasilali jako jego członkowie: Józef Wesołowski i Adam Gomuła (AAN, Zbiór dokumentów..., sygn. 9, k. 16; APK, UWKI, sygn. 20635, k. 11). Wstępowanie w grono przywódcze „młodych” działaczy było potwierdzeniem zjawiska, jakie zachodziło na wyższym szczeblu organizacyjnym, czyli w okręgu oraz w centralnych władzach partii.

Na tym terenie w ciągu dwóch kolejnych lat wzrosła liczba kół i działaczy, gdyż funkcjonowały 163 koła, które zrzeszały 2163 narodowców (jedna trzecia członków przypadła na stolicę powiatu). Warto uwzględnić, że na tym terenie ponad połowa mieszkańców utrzymywała się z rolnictwa (Leksińska, 2004, s. 185). Konkurentem SN na gruncie wiejskim było Stronnictwo Ludowe, które liczyło 2656 członków (Borkowski, 1968, s. 43). Zdarzały się wypadki, w których członkowie SL przechodzili do SN. Narodowcy przyciągali ludowców do swej formacji, przedstawiając argumenty, jakie ich zdaniem niosła akcja przeciwżydowska w handlu i konieczność tworzenia polskich placówek gospodarczych. Dlatego rywalizacja o członków partii między stronnictwami była dość istotna w kontekście powiększania danej organizacji.

Pracami ZP w tym czasie kierował Książek, był on równocześnie skarbnikiem, zastępował go rolnik Wesołowski, prace w sekretariacie sprawował Maciejowski (APK, UKWI, sygn. 20643, k. 1, 3, 5). Rok później w zarządzie nastąpiły drobne zmiany. Funkcję skarbnika powierzono prezesowi Książkowi, II wiceprezesem ZP został Gomuła. Pracami sekretariatu kierował Tadeusz Marszałek, natomiast Maciejowski został odpowiedzialny za tworzenie struktur SN. Zmiany te były pokłosiem przejmowania władzy w niższej strukturze, jaką była organizacja powiatowa, przez „młodych”. Jedyne prezesa Książka można uznać za reprezentanta „starych”. Podobnie jak w przypadku ZO, lider endecji w pow. radomskim był osobą doświadczoną, posiadającą duży autorytet, większość członków ZP należała do grona osób działających w OWP.

Koło radomskie

Koło miejskie w Radomiu było jednym z nielicznych w okręgu radomskim, o których dysponujemy szczegółowymi informacjami. Pod koniec lat 20. liczyło około 120 członków. W jego skład wchodziłi adwokaci Zdzitowiecki i Tadeusz Wędrychowski oraz Wroncka, Braziewicz, Edward Cybulski, Jan Winczewski i Witold Niedzwiecki (APK, UWKI, sygn. 20494, k. 64, 347). Radomski zarząd miejski SN był w tym czasie kontynuacją władz ukształtowanych przed 1928 r. w ZLN. Dane dotyczące tego koła są bardzo skromne, dlatego nie można stwierdzić, czy do 1936 r. dochodziło do

częstych zmian personalnych w kole miejskim, jak również trudno określić jego dynamikę rozwoju.

W 1936 r. prezesem zarządu grodzkiego w Radomiu był Borowski, jego zastępcą Stefan Podczaski. Objęcie prezesury przez Borowskiego można traktować jako powolny etap przejmowania władzy przez „młodych”. Zapewne funkcja prezesa koła miejskiego (piastował także członkostwo w ZO) mogła być dla niego nauką i cennym doświadczeniem w kontekście obejmowania ważniejszych (wyższych w hierarchii SN) stanowisk w przyszłości. Klęska Polski we wrześniu 1939 r. zahamowała ten proces. W Radomiu w 1936 r. funkcjonowało siedem kół zrzeszających łącznie 810 osób¹⁰. O znakomicie rozwijającej się strukturze w mieście świadczy frekwencja na zebraniach partii. W kwietniu 1936 r. odbyło się zebranie działaczy ze wszystkich miejskich kół, na którym frekwencja wyniosła 300 osób (Archiwum Państwowe w Radomiu [dalej APR], Starostwo Powiatowe Radomskie [dalej SPR], sygn. 24, k. 4–5). Ze względu na wzrastającą liczbę członków SN zainteresowanie organizacją wewnętrznych spotkań wzrosło, dlatego liderom tej partii udało się zmienić biuro na znacznie większe, które nadal znajdowało się w tej samej kamienicy co poprzednia siedziba przy ul. Żeromskiego 46 (*Powiększenie lokalu Stronnictwa Narodowego*). W porównaniu do innych formacji, SN w 1936 r. w Radomiu posiadało strukturę trzykrotnie większą niż PPS. Mimo to liczniejsza organizacja nie przekładała się na poparcie wśród społeczeństwa, o czym świadczy uzyskanie połowy mandatów na radnych przez socjalistów podczas wyborów do radomskiej Rady Miejskiej dwa lata wcześniej, podczas gdy endecja zdobyła dwa mandaty. Ustalenie składu społecznego SN w Radomiu jest dość trudne. W przypadku PPS najprawdopodobniej większość aktywnych działaczy była robotnikami, ponieważ na 25 radnych PPS, 16 z nich to robotnicy (Tusiński, 1996, s. 71–73). Partię narodowców zapewne zasilalo mieszczaństwo i drobnomieszczaństwo radomskie, a także przedsiębiorcy, którzy dostrzegali pozytywne dla siebie aspekty bojkotu handlu żydowskiego.

Rok później kołem miejskim w Radomiu kierował inż. Krzeczkowski, zastępując na tym stanowisku Borowskiego. Funkcję sekretarza i skarbnika pełnili odpowiednio Maciejowski i Książek (APK, UKWI, sygn. 20643, k. 1, 3, 5). W Radomiu w pierwszej połowie 1938 r. na stanowisko wiceprezesa miejskiego zarządu został powołany Borowski, z kolei sekretarzem został Marszałek. W listopadzie tego roku ukonstytuował się nowy zarząd miejski pod przewodnictwem Gajewicza, sekretarzem został

10 Były to koła: Śródmieście, Glinice, Obozisko, Borki – Nowy Świat, Dzierzków, Młodzianów, Zamłynie. Siedziba ZO i koła Śródmieście mieściła się kamienicy przy ul. Żeromskiego 46 (APK, UWKI, sygn. 20499, k. 205–206).

Stefan Gapczyński (APK, UWKI, sygn. 20635, k. 171–173; *Nowy Zarząd Grodzki Str. Nar. w Radomiu*, s. 4).

Powiat opoczyński

Struktura ugrupowania w pow. opoczyńskim była równie dobrze rozwinięta jak w pow. radomskim. W pierwszej połowie 1929 r. ZP na tym terenie kierował dyrektor fabryki „Dziewulski i Lange” Józef Telatycki, sekretarzem był Michał Kuligowski, a skarbnikiem inż. Bronisław Skrzypiński. Pozostali czterej członkowie to pracownik ww. fabryki Bolesław Śląski, lekarz Stefan Gajdziński, Stanisław Kunkiel i nauczyciel Władysław Pacholczyk. Dla powiatu opoczyńskiego dysponujemy dokładnymi danymi dotyczącymi Rady Powiatowej. Składała się z 22 osób łącznie z członkami ZP, w większości zasiadali w niej miejscowi ziemianie, jak również przedsiębiorcy, m.in. August Kobyłański, właściciel fabryki w Drzewicy. W tym powiecie oprócz Opoczna endecy działali we wspomnianej Drzewicy. Cała organizacja powiatowa liczyła ponad 100 osób (APK, UWKI, sygn. 20494, k. 81). W lutym 1930 r. uległ zasadniczej zmianie skład ZP. Przewodniczącym został przemysłowiec Lucjan Rusinowicz, sekretarzem Pacholczyk, skarbnikiem kasjer w magistracie Jan Włoszczowski. Skład zarządu uzupełniali mechanik Antoni Szczytowski, kierownik elektrowni Leopold Zalewski, rolnicy Józef Czajkowski i Stanisław Lebioda. Radą Powiatową kierował B. Skrzypiński. Endecy uruchomili także koła w Smogorzowie, Rusinowie i Żarnowie, w nich funkcjonowali głównie rolnicy. W tym powiecie działało zatem pięć kół SN (APK, UWKI, sygn. 20494, k. 206). Niestety nie wiadomo, co było przyczyną personalnych zmian w tak krótkim czasie. Z pewnością nie uległa zmianom struktura społeczna Rady Powiatowej, która nadal składała się głównie z ziemian. Jej przewodniczącym był Skrzypiński. Być może odejście Telatyckiego było związane z dojściem do porozumienia lub uzyskaniem koncesji gospodarczych od rządzącej wówczas sanacji. Jest to jedynie domysł, niepotwierdzony w źródłach. Należy jednak pamiętać, iż wielu przemysłowców i ziemian w całym kraju po 1926 r. przestało popierać endecję i swoje sympatie polityczne przerzuciło na obóz marszałka Józefa Piłsudskiego¹¹. Taka sytuacja w pewnym stopniu wystąpiła w województwie

11 25 października 1926 r. Józef Piłsudski złożył wizytę rodzinie Radziwiłłów w Nieświeżu. Jednym z jej celów było utworzenie silnego stronnictwa zrzeszającego konserwatystów, gotowych poprzeć politykę marszałka Piłsudskiego. Ponadto rozmowy piłsudczyków z częścią ziemiaństwa miały implikować odchodzenie tej warstwy społecznej od Narodowej Demokracji i zarazem przechodzenie na pozycje przyjazne sanacji, a wrogie endecji. Warto dodać, że część

kieleckim. Ziemiaństwo było bowiem warstwą społeczną, które również opuszczało szeregi SN w latach 30., względnie przestawało znajdować się w orbicie wpływów narodowych demokratów nie tylko w omawianym okręgu i pow. opoczyńskim. Kwestia ta podobnie wyglądała w skali całego województwa (Gapys, 1998, s. 93–109).

Na początku lat 30. znacznie osłabiła się struktura narodowców w pow. opoczyńskim. W 1933 r. do ZP w Opocznie wchodził działacze, którzy przedtem nie odgrywali istotnej roli w pracach SN, a prace wewnątrzorganizacyjne uległy pewnemu osłabieniu.

Tabela 4. *Politycy SN w ZP w Opocznie w 1933 r.*

Imię i nazwisko	Funkcja
Mieczysław Jakubowski	prezes, poseł na Sejm, ziemianin
Feliks Kozerański	wiceprezes, wędliniarz
Marian Figurski	sekretarz, kancelista
Aleksander Scyta	skarbnik, ślusarz
Józef Staszewski	czł. zarządu, kancelista

Źródło: APK, UWKI, sygn. 20495, k. 180.

Do zmian w składzie ZP w Opocznie zmusiło narodowców kilka czynników. Objęcie prezesury przez posła Jakubowskiego wiązało się z kryzysem tamtejszej struktury, związanej z odpływem części ziemian z SN. Był to powiat wchodzący w skład okręgu wyborczego, z którego Jakubowski został wybrany posłem, dlatego mógł się poświęcić pracy organizacyjnej. Według sprawozdania starosty opoczyńskiego władze sanacyjne od 1931 r. „na skutek intensywnej akcji” doprowadziły do zniwelowania wpływów SN wśród społeczeństwa. Należy przypuszczać, że działalność pilsudczykowska była wymierzona także w osoby tworzące opoczyńską elitę w SN, a więc głównie w ziemian. Po analizie tabeli można dostrzec, iż w gronie przywódczym SN znaleźli się przedstawiciele mieszczaństwa, którzy kilka lat wcześniej nie odgrywali dużej roli w stronnictwie, natomiast jedynym przedstawicielem ziemian był aktywny polityk SN poseł Jakubowski. Represje władz dotknęły także „czołowego” agitatora SN Pacholczyka, który został zwolniony ze szkoły. W tym kontekście nie należy się dziwić tak dużym zmianom w składzie ZP (APK, UWKI, sygn. 20495, k. 180; idem sygn. 20635, k. 12–13).

środowiska konserwatywno-ziemiańskiego zaaktywizowała się politycznie po przejściu władzy przez Piłsudskiego. Również po 1926 r. stosunek Związku Ziemian do rządów sanacyjnych był lojalny i nastawiony na ścisłą współpracę z sanacją (Chłopecki, 2018, s. 48; Galka, 1997, s. 192–193; Garlicki, 1989, s. 411–412).

Od 1935 r. struktura w pow. opoczyńskim, po kilkuletniej stagnacji, prężnie się rozwijała. W 1937 r. była to największa struktura w tym okręgu. Liczyła 2604 członków, skupionych w 97 kołach. Funkcje prezesa ZP pełnił były nauczyciel Pacholczyk¹², jego zastępcą był kupiec Feliks Kozerawski. Urzędnik Jan Jurek pełnił obowiązki sekretarza, a student Tadeusz Rakowski skarbnika (APK, UWKI, sygn. 20643, k. 1, 7–8). W tym czasie część ziemian nie angażowała się w prace organizacyjne SN. Liderzy, jak również członkowie partii rekrutowali się z mieszczaństwa, drobnomieszczaństwa oraz warstwy chłopskiej. O mocnej pozycji w społeczności i rozwijającej się strukturze endecji świadczą liczne zebrania i zgromadzenia publiczne, w których uczestniczyli przedstawiciele różnych warstw społecznych, jak również otwieranie lokali stronnictwa w mniejszych miejscowościach (*Nowy łokół S. N.*, s. 4; *Manifestacje narodowe ziemi Opoczyńskiej*, s. 4).

W 1938 r. zaszły drobne zmiany. Powołano na stanowisko II wiceprezesa rolnika Józefa Czajkowskiego. Sekretariatem i finansami partii kierowali aplikant adwokacki Leopold Jan Rebelowski i adw. Stanisław Morysiński (APK, UWKI, sygn. 20635, k. 171–173).

Powiat konecki

Struktura SN w pow. koneckim była mniej liczna od struktur w pow. radomskim i opoczyńskim. Od początku istnienia struktur terenowych do grona przywódczego partii należeli poseł Jakubowski, ziemianin z Rudy Malenieckiej i aktywny działacz OWP, a także dr Feliks Zbrożek, nauczyciel Tadeusz Mierzanowski, dyrektor elektrowni Aleksander Zdunkiewicz, geometra Władysław Królikiewicz oraz ks. Kazimierz Sykulski. Z początkiem istnienia SN byli oni tylko mężami zaufania, niezorganizowanymi w ZP. Koło miejskie w tym powiecie zostało utworzone w lipcu 1930 r. Prezesem został ks. Sykulski, a członkiem zarządu Zdunkiewicz (APK, UWKI, sygn. 20494, k. 77, 161, 205, 307). Jest to kolejny powiat, gdzie formowania SN podjęli się przedstawiciele inteligencji. W wewnątrzpartyjne prace włączył się także duchowny rzymskokatolicki, co było zjawiskiem rzadko spotykanym w tym okręgu¹³. Należy zaznaczyć, że w omawianym

12 Autorzy pracy dotyczącej narodowców, którzy zginęli w czasie wojny i w czasach stalinowskich, błędnie podają, że W. Pacholczyk był prezesem powiatowym SN w Opocznie od 1929 r. (Muszyński i Mysiakowska-Muszyńska, 2010, s. 242V244)

13 W niektórych powiatach województwa kieleckiego (włoszczowski, jędrzejowski), w których endecji ciężko było stworzyć strukturę, narodowcy mogli liczyć na poparcie duchowieństwa.

okręgu w latach 30. duchowieństwo nie angażowało się w dużej mierze w działalność SN¹⁴.

SN w pow. koneckim w latach 1933–1935 było drugą co do wielkości strukturą w okręgu radomskim, bowiem dysponowało większą liczbą członków aniżeli SN z pow. opoczyńskim. ZP w Końskich kierował ziemianin Stanisław Froelich, sekretarzem był Kazimierz Kosmowski, skarbnikiem Helena Najmrodzka, żona Leona, aktywnego działacza SN. Pierwsze dane o istnieniu składu osobowego zarządu pochodzą z 1935 r. Materiały wytworzone przez SN wskazują na istnienie 29 kół, które zrzeszały 1100 członków (AAN, Zbiór dokumentów, sygn. 9, k. 16). Jest pewne, że w pow. koneckim Froelich wraz z posłem Jakubowskim kierowali pracami OWP, liczącego w roku jego likwidacji około 500 członków (APK, UWKI, sygn. 20635, k. 11–12). Jeśli założyć, że członkowie rozwiązanego OWP wstąpili do SN, to naturalnie liczba działaczy uległa zwiększeniu.

Ugrupowanie po 1937 r. nadal się rozwijało, liczyło ponad 1200 członków i 55 kół. Mimo progresu struktura w tym powiecie była mniej liczna niż w pow. opoczyńskim, ale w ciągu dwóch lat udało się niemal podwoić liczbę kół, zwiększając też liczbę działaczy o ponad 100 osób. Pracami SN kierował Froelich, wiceprezesem został właściciel majątku miejskiego Józef Zawadzki, funkcję skarbnika pełniła Najmrodzka, sekretarza – student Kosmowski W skład zarządu wchodził także Jakubowski, dr Zbrożek, geometra Królikiewicz, właściciel apteki Stanisław Olkusi, urzędnik Stanisław Ejgird oraz adwokat Zygmunt Glogier. Połowę składu ZP stanowili „młodzi”, drugą połowę „starzy”. SN w pow. koneckim ukazało harmonijną współpracę między dwiema frakcjami narodowych działaczy. W 1938 r. Anna Zbrożkowa zastąpiła Najmrodzką (APK, UWKI, sygn. 20635, k. 107; idem sygn. 20635, k. 171–173; idem sygn. 20643, k. 1, 7).

Powiat opatowski

Struktura terenowa w pow. opatowskim należała do „średniej” w omawianym okręgu. Wiemy, że SN działało w Ostrowcu, największym mieście w tym powiecie. W początkowym okresie funkcjonowania SN nieznane są nazwiska liderów partii, jednak można przypuszczać, że jednym

Przedstawiciele kleru często okazywali pomoc podczas wyborów parlamentarnych (Ospara, 2020, s. 73–84).

14 Większość terytorium okręgu radomskiego należała do diecezji sandomierskiej. Znikome angażowanie się w działalność SN w latach 30. przez duchownych rzymskokatolickich było podyktowane nieprzychylnym stosunkiem do tej partii biskupa ordynariusza sandomierskiego Włodzimierza Jasińskiego (Stanaszek, 1999, s. 413–418).

z czołowych polityków był był prezydent miasta Ostrowca inż. Adam Mrozowski. Według stanu z pierwszej połowy 1930 r. był on prezesem ZP oraz koła miejskiego w Ostrowcu (APK, UWKI, sygn. 20494, k. 116, 281). Szczegółowe dane na temat kierownictwa działaczy wchodzących w skład ZP pochodzą z końca 1930 r.

Tabela 5. *Skład opatowskiego ZP w 1930 r.*

Imię i nazwisko	Funkcja
Edward Świętochowski	prezes, inżynier
Stefan Siemiątkowski	wiceprezes, kierownik głównej kontroli w Zakładach Ostrowieckich
Kazimierz Jasiukowicz	sekretarz, ziemianin
Stanisław Wiącek	II sekretarz,
Feliks Mostowski	skarbnik, urzędnik Zakładów Ostrowieckich
Stanisław Kwaśniak	czł. zarządu, rolnik
Stanisław Kotwa	czł. zarządu
Waleria Makarewicz	czł. zarządu, nauczycielka

Źródło: APK, UWKI, sygn. 20494, k 363.

W gronie przywódczym SN znaleźli się przedstawiciele inteligencji, a także dwaj członkowie, których zawodu nie udało się ustalić: Wiącek, który był najprawdopodobniej robotnikiem, i Kotwa – rolnik. Do takiego wniosku można dojść, uwzględniając ich miejsca zamieszkania: Wiącka w Ostrowcu, a Kotwy we wsi Kotarszyn, w gminie Waśniów. Uderzający jest brak inż. Mrozowskiego w składzie ZP, pozostał natomiast prezesem koła miejskiego w Ostrowcu¹⁵. Do tego koła wchodził także rzeźnik Kazimierz Leśkiewicz, rolnik Józef Gordon, Teodora Płasińska, Franciszka Fijałkowska, robotnik Michał Witkowski. Koła SN istniały również w Boleszynie, Kotarszynie, Waśniowie, Mirkowicach i Łęczycach-Belcz. W pow. opatowskim SN według administracji państwowej liczyło około 600 członków (APK, UWKI, sygn. 20494, k. 363). Zdaniem autora artykułu, liczba ta jest zawyżona, ponieważ elity okręgu radomskiego rekrutowały się głównie z powiatów radomskiego i w mniejszym stopniu opoczyńskiego. Praca organizacyjna w tych powiatach była najistotniejsza, co musiało się wiązać z silniejszym rozwojem tamtejszych struktur aniżeli znajdujących się w pow. opatowskim.

15 Inżynier Mrozowski był bardzo aktywny w obszarze miejskim. Jako były prezydent Ostrowca posiadał dużą wiedzę dotyczącą polityki samorządowej. O jego wysokiej pozycji w ostrowieckiej strukturze może świadczyć fakt, iż podczas zjazdu powiatowego w Ostrowcu przemawiał jako jeden z dwóch członków SN (drugim był zaproszony na zjazd poseł Aleksander Dzierżawski). Zob. *Zjazd Powiatowy Stronnictwa Narodowego w Ostrowcu*, s. 1).

W 1933 r. w wyniku zasilania SN przez byłych działaczy OWP nastąpiły zmiany w ZP. Prezesurę SN na tym terenie objął inż. Mrozowski. Funkcję wiceprzewodniczącego pełnił Stefan Siemiątkowski. Sekretarzem był Michał Życiński, skarbnikiem z kolei Józef Bąkowski. W skład ZP wchodził Waleria Makarewiczówna, Czesław Słupczyński, Stanisław Sasi, Tomasz Głowacki, Waclaw Politowski, Feliks Mostowski, Antoni Surmański i Jan Skobel. W całym powiecie istniało 65 kół zrzeszających około 370 członków (APK, UWKI, sygn. 20495, k. 146). Liczba ta wydaje się bardziej wiarygodna niż ustalona na podstawie źródeł z 1929 r.

W 1935 r. zmianie uległ skład ZP w pow. opatowskim, a także zmniejszyła się liczba kół i członków. Przewodniczącym został adwokat Stanisław Ornatkiewicz, wiceprezesem emerytowany urzędnik Życzyński, sekretarzem i skarbnikiem kupiec Antoni Heba. Zmiana zarządu była podyktowana brakiem sukcesów partii, w szczególności słabą kampanią wyborczą do Rady Miejskiej w Ostrowcu pod prezesurą Mrozowskiego (APK, UWKI, sygn. 20497, k. 755). SN było zorganizowane w siedmiu kołach z 213 członkami (APK, UWKI, sygn. 20635, k. 107; idem sygn. 20643, k. 1, 8).

Trzy lata później skład ZP w Opatowie uległ technicznym zmianom. Na wiceprezesa został awansowany Heba. Na pozostałych członków ZP powołano Mieczysława Lewandowskiego jako sekretarza, na skarbnika Bolesława Biernata, na kierownika organizacyjnego Adama Kargula. Autorowi udało się ustalić członków zarządu miejskiego w Ostrowcu. Heba został prezesem, a jego zastępcą robotnik Stefan Zawolik. Sekretariatem SN w Ostrowcu kierował Lewandowski, a na stanowisko skarbnika został powołany Biernat (APK, UWKI, sygn. 20635, k. 171–173).

Niestety źródła nie informują o liczbie członków w poszczególnych miastach. Na podstawie wyborów samorządowych w Opatowie można stwierdzić, że liczebność partii ulegała osłabieniu. O ile w 1934 r. narodowcom udało się wprowadzić do RM jednego radnego, pięć lat później SN nie wystawiło własnej listy (Wiśniewski, 2000, s. 263–264). O słabej organizacji struktur SN może świadczyć m.in. przemysłowy charakter Ostrowca i dominacja w tym mieście PPS.

Powiat kozienski i iłżecki

Były także powiaty, gdzie SN miało problem ze skompletowaniem ZP. W powiecie kozienskim i iłżeckim SN początkowo nie funkcjonowało (APK, UWKI, sygn. 20494, k. 63, 70). Dopiero w pierwszym kwartale 1930 r. udało się wybrać ZP w pow. iłżeckim, jego przewodniczącym został dyrektor miejscowego szpitala dr Wiktor Bijasiewicz (APK, UWKI, sygn. 20494, k. 210). Narodowcy zorganizowali struktury w pow.

kozienickim i iłżeckim. Według sprawozdania starosty kozienickiego „Jeszcze w 1931 r. istniał w Kozienicach komitet lokalny Stron. Narod., jednak na początku 1932 r. z braku odpowiednich sił kierowniczych komitet ten rozpadł się i przestał istnieć” (APK, UWKI, sygn. 20495, k. 178).

Według stanu z 1935 r. prezesem ZP w Kozienicach miał być adwokat Aleksander Czaplinski (AAN, Zbiór dokumentów..., sygn. 9, k. 16). Z kolei w pow. iłżeckim SN starosta pisał „żadnej działalności w powiecie nie prowadzi i nie posiada również ogniw organizacyjnych”. Do bardziej aktywnych działaczy należeli wówczas dr Bijasiewicz oraz ks. Paweł Rajkowski (APK, UWKI, sygn. 20495, k. 179). Endekom nie udało się zorganizować stałego ZP w powiatach iłżeckim i kozienickim. Łącznie istniało 15 kół SN z 376 członkami partii (APK, UWKI, sygn. 20643, k. 1). Dane te mogą budzić wątpliwości ze względu na istnienie aż 13 kół w pow. kozienickim, przy jednoczesnym braku wyłonienia członków na kierownicze funkcje w partii (APK, UWKI, sygn. 20635, k. 171–173). Kłopoty ze stworzeniem stabilnej struktury SN w tych powiatach były warunkowane mocną pozycją Stronnictwa Ludowego jako głównej siły opozycji antypiłsudczykowskiej oraz rządzącej w kraju sanacji (Szymański, 1979, s. 59–60). Obydwa powiaty były zamieszkiwane w znacznej mierze przez ludność chłopską¹⁶. Mieszkaństwo, bardziej podatne na idee i hasła endeckie, było zbyt słabe i niezorganizowane. Mimo dominacji Żydów w handlu narodowcom nie udało się stworzyć stabilnej struktury, która podjęłaby się bojkotu sklepów żydowskich.

Zakończenie

Stronnictwo Narodowe w okresie międzywojennym począwszy od powstania partii w okręgu radomskim powiększało swoje struktury. W omawianym okręgu liczba członków kształtowała się odmiennie w każdym powiecie. Najlepiej rozwiniętymi strukturami narodowcy dysponowali w pow. radomskim i opoczyńskim, najgorzej – w pow. kozienickim i iłżeckim. Z jednej strony słabsza lub mocniejsza pozycja konkurencyjnych partii determinowała rozwój terenowy endecji. Z drugiej strony nie należy zapominać o rozwarstwieniu społecznym w II RP. Wielu chłopom czy robotnikom było bliżej do SL i PPS, choć nie zawsze musiało być to regułą. W pow. radomskim, który był zamieszkiwany głównie przez chłopów, SL miało niewiele większą strukturę od SN. Z kolei

16 W pow. iłżeckim i kozienickim według stanu z 1931 r. o 10% mniej mieszkańców utrzymywało się z rolnictwa niż w pow. radomskim. Mimo to struktura SL była sześciokrotnie większa niż SN (Boniecki, 1976, 96–97).

w pow. iłżeckim przy podobnej strukturze społeczeństwa narodowcy nie odgrywali żadnej roli. Najsilniejszymi strukturami narodowcy dysponowali w drugiej połowie lat 30. Najlepiej rozwinięta w kraju była struktura partii w okręgu poznańskim. SN liczyło 46 tys. członków w 1936 r., choć biorąc pod uwagę kandydatów, liczba ta mogła wynosić nawet 80 tys. działaczy (Lisiak, 2006, s. 224). SN dynamicznie rozwijało się w całym kraju (zob. Dobrowolski, 2014, s. 379–443; Rudnicki 2011, s. 45–49; Turek, 2015, s. 184–187). W skali Polski organizacja terenowa SN w omawianym okręgu należała do jednej z lepszych. Ta struktura była najlepiej rozwinięta w województwie kieleckim. Silny rozwój SN w drugiej połowie lat 30. zapewne był związany z częstym bojkotem handlu żydowskiego, który stanowił najważniejszy punkt działalności narodowców w omawianym okręgu. Hasła prezentowane przez SN znajdowały posłuch wśród sporej części mieszkańców okręgu radomskiego. Szeregi partii po 1935 r. gremialnie zostały zasilone przez ludność wiejską, która dostrzegała własne korzyści, bojkotując żydowskie sklepy. Przy pomocy endecji Polacy zakładali własne firmy. Elity przywódcze partii pochodziły z warstw najzamożniejszych. Wśród liderów SN w Zarządzie Okręgowym i w Zarządach Powiatowych znajdowali się prawnicy, ziemianie, nauczyciele, lekarze, w mniejszym stopniu mieszczanie lub chłopi. Skład personalny zarządów świadczy o niewątpliwie dużym potencjale intelektualnym SN i możliwości nakreślania głównych kierunków w codziennej działalności. SN było do 1939 r. silną organizacją w okręgu radomskim, zrzeszającą przedstawicieli wszystkich warstw społecznych narodowości polskiej.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- Archiwum Akt Nowych w Warszawie
Archiwum Wiesława Chrzanowskiego
Ministerstwo Spraw Wewnętrznych w Warszawie (1918–1939)
Zbiór dokumentów Obozu Narodowego (1923–1939)
Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii
Nauk w Krakowie
Teki Józefa Zielińskiego
Archiwum Państwowe w Kielcach
Komenda Wojewódzka Policji Państwowej w Kielcach
Urząd Wojewódzki Kielecki I (1919–1939)
Archiwum Państwowe w Radomiu
Starostwo Powiatowe Radomskie (1922–1939)

Prasa

- Gazeta Radomska. Tygodnik Narodowy*, 1934–1935, 1938
- Manifestacje narodowe ziemi Opoczyńskiej (1938). *Gazeta Radomska. Tygodnik Narodowy*, nr 39, 4.
- Nowy lokal S. N. (1935). *Gazeta Radomska. Tygodnik Narodowy*, nr 13a, 4.
- Nowy Zarząd Grodzki Str. Nar. w Radomiu (1938). *Gazeta Radomska. Tygodnik Narodowy*, nr 47, 4.
- Powiększenie lokalu Stronnictwa Narodowego (1934). *Gazeta Radomska. Tygodnik Narodowy*, nr 7, 3.
- Słowo*, 1929
- Zjazd Powiatowy Stronnictwa Narodowego w Ostrowcu (1929). *Słowo*, nr 56, s. 1.

Publikacje i artykuły naukowe

- Boniecki, J. (1976). Powiat radomski w okresie II Rzeczypospolitej (1918–1939). Wybrane problemy społeczno-gospodarcze. *Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego*, t. 13, z. 1–2. Radom: Radomskie Towarzystwo Naukowe.
- Borkowski, J. (1968). *Stronnictwo Ludowe na Kielecczyźnie w latach 1931–1939*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Borowiec, T. (2002). Rywalizacja młodych ze starymi w obozie narodowym o przejęcie kierownictwa w Kielcach w latach 1927–1932. *Między Wisłą a Pilicą. Studia i materiały historyczne*, t. 3. Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej.
- Borowiec, T. (2003). Narodowa Demokracja a Żydzi w powiecie kieleckim w pierwszym dziesięcioleciu Polski niepodległej. *Między Wisłą a Pilicą. Studia i materiały historyczne*, t. 4. Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej.
- Chłopecki, T. (2018). *Mysł polityczna i prawna obozu rządzącego w Polsce w latach 1935–1939. Państwo – prawo – gospodarka*. Poznań: Wydawnictwo FNCE.
- Dawidowicz, A. (2017). *Mysł polityczna Stronnictwa Narodowego 1928–1939. Wspólnota ideału czy alternacja koncepcji*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Dobrowolski, R. (2014). *Obóz narodowy w województwie lubelskim w latach 1928–1939*. Krzeszowice: Dom Wydawniczy „Ostoja”.
- Dzieniakowska, J. (1995). *Prasa radomska w dwudziestoleciu międzywojennym (1918–1939)*. Radom: Radomskie Towarzystwo Naukowe.
- Gałka, B. (1997). *Ziemiańskie i ich organizacje w Polsce lat 1918–1939*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.

- Gapys, J. (1998). Ziemiaństwo a Narodowa Demokracja w województwie kieleckim w latach 1918–1939. *Studia i materiały do dziejów Kielecczyny*, t. 1. Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna.
- Garlicki, A. (1989). *Józef Piłsudski 1867–1935*. Warszawa: „Czytelnik”.
- Grzywna, J. (1984). *Zjednoczenie lewicy chłopskiej „Samopomoc” w woj. kieleckim w latach 1928–1931*. Warszawa: PWN.
- Leksińska, S. (2004). Wpływy polityczne ludności powiatu radomskiego w latach dwudziestych XX wieku (w świetle wyborów sejmowych). *Między Wisłą a Pilicą. Studia i materiały historyczne*, t. 5. Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej.
- Lisiak, H. (2006). *Narodowa Demokracja w Wielkopolsce w latach 1918–1939*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Ławnik, J. (1994). *Komunistyczna Partia Polski w woj. kieleckim 1918–1938. Liczebność, baza społeczna i zasięg wpływów*. Kielce: Wydawnictwo Szumacher.
- Ławnik, J. (1995). Struktura i liczebność PPS w województwie kieleckim w latach 1918–1939. *Kieleckie studia historyczne*, t. 13. Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna.
- Ławnik, J. (2003). *Działalność PPS w województwie kieleckim w latach 1918–1939. Część druga 1931–1939*. Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej.
- Łuczkowski, M. (2003). Opoczno w dwudziestoleciu międzywojennym. W M. Meducka (red.), *Opoczno. Studia i szkice z dziejów miasta*. Kielce: Kieleckie Towarzystwo Naukowe.
- Maj, E. (2000). *Związek Ludowo-Narodowy 1919–1928. Studium z dziejów myśli politycznej*. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Muszyński, W.J. i Mysiakowska-Muszyńska, J. (red.) (2010). *Lista strat działaczy obozu narodowego w latach 1939–1955. Słownik biograficzny*, t. 1. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej.
- Ospara, Ł. (2020). Udział duchowieństwa rzymskokatolickiego diecezji kieleckiej w kampanii wyborczej Stronnictwa Narodowego w wyborach 1930 roku. *UR Journal Of Humanities and Social Sciences*, nr 1(14).
- Piątkowski, S. (1998). Stronnictwo Narodowe w regionie radomskim. Struktura organizacyjna i działalność w latach 1935–1939. *Studia i materiały do dziejów Kielecczyny*. Kielce: Wyższa Szkoła Pedagogiczna.
- Przybylski, H. (1980). *Chrześcijańska Demokracja i Narodowa Partia Robotnicza w latach 1926–1937*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Rudnicki, S. (1985). *Obóz Narodowo-Radykalny. Geneza i działalność*. Warszawa: „Czytelnik”.
- Rudnicki, R. (2011). *Obóz narodowy w Piotrkowie Trybunalskim w latach 1919–1939*. Piotrków Trybunalski: Urząd Miasta Piotrkowa Trybunalskiego.

- Sołtysiak, M. (2013). Gazeta Radomska. Tygodnik Narodowy (1934–1935, 1937–1939). W A. Dawidowicz i E. Maj (red.), *Prasa Narodowej Demokracji. Prasa lokalna, regionalna, środowiskowa*, t. 4. Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Stanaszek, B. (1999) *Duchowieństwo Diecezji Sandomierskiej w latach 1918–1939*. Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski.
- Szymański, J. (1979). Hża w okresie międzywojennym 1918–1939. W Hża monografia rozwoju społeczno-gospodarczego miasta. *Biuletyn Kwartalny Radomskiego Towarzystwa Naukowego*, t. XVI, z. 3, Radom: Radomskie Towarzystwo Naukowe.
- Turek, W. (2015). *Obóz narodowy w Gdyni w latach 1920–1939*. Radzymin–Warszawa: Wydawnictwo von Borowiecky.
- Tusiński, P.A. (1996). *Postawy polityczne mieszkańców Radomia w latach 1918–1939*. Radom: Radomskie Towarzystwo Naukowe.
- Tyszkiewicz, A. (2004). *Obóz Wielkiej Polski w Małopolsce w latach 1926–1933*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Wapiński, R. (1980). *Narodowa Demokracja 1893–1939. Ze studiów nad dziejami myśli nacjonalistycznej*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Wiśniewski, R. (2000). Wyniki wyborów do Rad Miejskich Opatowa i Ostrowca Świętokrzyskiego w latach 1918–1939. *Między Wisłą a Pilicą. Studia i materiały historyczne*. Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej.

Łukasz Ospara – doktorant historii IV roku na UJK w Kielcach. Ukończył studia magisterskie w 2018 r. Przygotowuje rozprawę doktorską na temat: *Stronnictwo Narodowe w województwie kieleckim w latach 1928–1939*. Brał udział w kilku konferencjach naukowych. Jest autorem artykułu naukowego *Udział duchowieństwa rzymskokatolickiego diecezji kieleckiej w kampanii wyborczej Stronnictwa Narodowego w wyborach 1930 roku*, opublikowanego w „UR Journal of Humanities and Social Sciences” nr 1(14)/2020.

